

ΤΟ ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ (1882-1907)

Οι Σέρρες ήταν μία από τις σημαντικές πόλεις που έπαιξαν σπουδαίο ρόλο κατά την μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας στα Βαλκάνια, από το 1383 έως και το 1912, εξαιτίας κυρίως της στρατηγικής τους θέσης στους δρόμους που οδηγούν από τη δυτική στην ανατολική Μακεδονία και φυσικά εξ' αιτίας της εύφορης κοιλάδας τους που προμήθευε με δημητριακά και κρέας την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Γι' αυτούς τους λόγους οι Οθωμανοί πολιτικοί ενθάρρυναν, με την ίδρυση βακουφιών, την ανέγερση πολλών δημόσιων κτηρίων, όπως το μπεξεστένι, τα μαρτιά και τα χάνια, με σκοπό πάντα να ενισχύσουν την οικονομική και κοινωνική ευημερία της πόλης. Έτσι οι Σέρρες έγιναν το κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Επιπλέον, ήταν σημαντική στρατιωτική βάση της αυτοκρατορίας για τις εκστρατείες της στα Βαλκάνια.

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να αναδείξει τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της πόλης και της περιφέρειάς της όπως αντικατοπτρίζονται στις 13 επετηρίδες της Θεσσαλονίκης¹ μεταξύ 1882 και 1907, περίοδο που αντιστοιχεί περίπου στην ηγεμονία του Αμπντούλ-Χαμίτ Β'. Αυτές οι επετηρίδες μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε την διοικητική, δημοτική, δικαστική, αγροτική, εκπαιδευτική και οικονομική κατάσταση της πόλης και της περιφέρειάς της κατά το προαναφερόμενο χρονικό διάστημα. Επίσης, με την εργασία αυτή θα γίνει προσπάθεια να καλυφθεί το κενό που υπάρχει στις έρευνες και την βιβλιογραφία για την πόλη, χρησιμοποιώντας τις τουρκικές πηγές, καθώς μέχρι στιγμής οι εργασίες που έχουν γίνει βασίζονται σε Ελληνικές, Γαλλικές και άλλες πηγές, εξαιρουμένων των Τουρκικών, οι οποίες όπως αντιλαμβάνεται ο καθένας είναι πολύ σημαντικές για το συγκεκριμένο θέμα². Εν συντομία

1. Selanik Vilayet Salnamesi (Επετηρίδα του νομού Θεσσαλονίκης), από εδώ και στο εξής αναφέρεται ως Salname, 1299, 1303, 1307, 1310, 1311, 1312, 1313, 1315, 1318, 1320, 1322, 1324, 1325 (έτη γεγίρας).

2. Μόνο ο Α. Ιορδάνογλου έχει χρησιμοποιήσει τις πηγές αυτές σε ένα συμπόσιο στη Νιργίτα. Παρ' όλα αυτά η εργασία του είναι μάλλον συμπυκνωμένη και δεν παρουσιάζει

θα γίνει απόπειρα να παρουσιασθεί η πόλη στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι., όπως απεικονίζεται στις επετηρίδες.

Το διοικητικό σύστημα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα

Οι μεταρρυθμίσεις που ξεκίνησαν με το «Τανζιμάτ» αναδιοργάνωσαν την διοίκηση και παραχώρησαν μεγαλύτερο έλεγχο στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Μερικές από τις αλλαγές που έγιναν αφορούσαν στην τοποθέτηση των δημοσίων λειτουργών και στις προαγωγές τους που γίνονταν πλέον βάσει νόμου, ενώ ταυτόχρονα οι υπάλληλοι άρχισαν να αμείβονται με μισθό από το κράτος. Επίσης διοριζόταν βαλής σε κάθε βιλαέτι (πριν υπήρχε βαλής αλλά σε επίπεδο περιφέρειας), μουτασαρίφης, καϊμακάμης και διευθυντής στο δήμο και συστάθηκαν για πρώτη φορά συμβουλία και επιτροπές με σκοπό να εξασφαλιστεί η συμμετοχή των πολιτών στη διοίκηση. Η διοικητική αυτή οργάνωση εφαρμόστηκε μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας.³

Μετά από τις επιτυχημένες διοικητικές αλλαγές που έκανε ο Μιτχάτ Πασά στο βιλαέτι του Τύνα (Δουναβης), ακολούθησαν το 1871 γενικότερες αλλαγές στο σύστημα διοίκησης της αυτοκρατορίας, με συνέπεια οι Σέρρες να γίνουν από καζάς σαντζάκι του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης, που υπαγόταν στο εγιαλέτι της Ρούμελης.⁴ Έτσι η πόλη των Σερρών έγινε η πρωτεύουσα του σαντζακιού των Σερρών, το οποίο αποτελούνταν από τους καζάδες των Σερρών (Siroz), της Ζίχνης (Zihne), του Σιδηροκάστρου (Timurhisar), του Πετρισιού (Petric), του Μελενίκου (Menlik), του Νευροκοπίου (Nevrekop), του Ραζλόκ (Razlık) και της Άνω Τζουμαγιάς (Cuma-i Bala) (βλ. σχεδιάγραμμα 1. και χάρτη

όλα τα δεδομένα των επετηρίδων. Βλ. Α. Ιορδάνογλου, *Οι Σέρρες και η ευρύτερη περιοχή τους στις Οθωμανικές επετηρίδες, τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα*, Η Νιγρίτα-Η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσ/νίκη 2000.

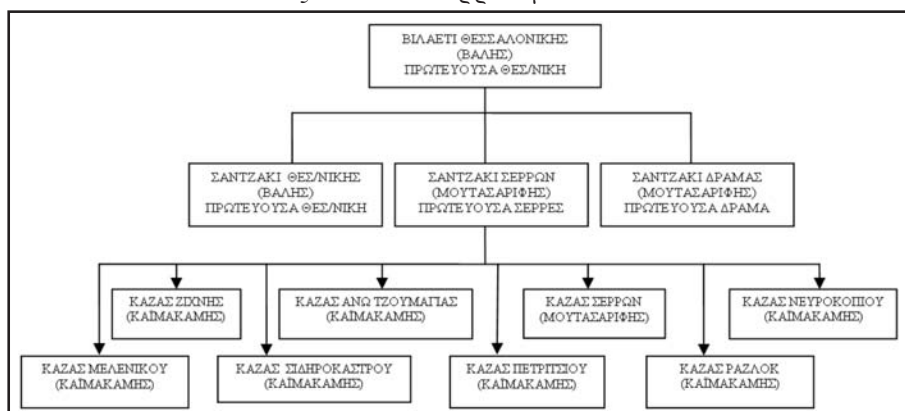
3. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, σ. 238-239. Τανζιμάτ (Tanzimat) = μεταρρύθμιση, βαλής (vali) = νομάρχης, μουτασαρίφης (mutasarrıf) = διοικητής, καϊμακάμης (kaymakam) = έπαρχος.

4. Η διοικητική αυτή μεταρρύθμιση (Τανζιμάτ) εμπνεύστηκε κυρίως από το Γαλλικό διοικητικό σύστημα των επαρχιών. Το κλασικό σύστημα οργάνωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αντικαταστάθηκε από το νέο σύστημα συμπεριλαμβανομένων και των βιλαετιών, των σαντζακιών, των καζάδων και των χωριών. Μετά την μεταρρύθμιση ο αριθμός των βιλαετιών και των σαντζακιών ήταν ως ακολούθως: στη Ρούμελη υπήρχαν 10 βιλαέτια και 44 σαντζάκια, στην Ανατολία υπήρχαν 16 βιλαέτια και 74 σαντζάκια και στην Αφρική 1 βιλαέτι με 5 σαντζάκια. Για αναλυτικές πληροφορίες για τις μεταρρυθμίσεις στις επαρχίες βλ. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000, σ. 53-56 και Çadırcı, *ό.π.*, σ. 252.

α. [εγιαλέτι (eyalet) = περιφέρεια], β. [βιλαέτι (vilayet) = νομός], γ. [σαντζάκι (sancak ή liva) = διοίκηση], δ. [καζάς (kaza) = υποδιοίκηση, επαρχία], στ. [ναχιγιές (nahiye) = δήμος].

παραρτήματος). Το σαντζάκι των Σερρών έγινε το δεύτερο σε πληθυσμό σαντζάκι του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης, μετά το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, ενώ κάλυπτε το 1/3 της έκτασης του βιλαετιού. Στον καζά των Σερρών που συμπεριλαμβανόταν και ο ναχιγιές της Νιγηρίτας υπήρχαν 110 τσιφλίκια και 135 χωριά.⁵

Σχεδιάγραμμα 1. Σχηματική απεικόνιση της διοικητικής οργάνωσης του σαντζακιού το Σερρών μετά το 1871

Οπότε στο τέλος του 19^{ου} αι. η διοικητική οργάνωση στις Σέρρες ήταν αυτή που περιγράφηκε παραπάνω. Το μεγαλύτερο αξίωμα στις Σέρρες ήταν αυτό του μουτσαρίφη. Σε αυτόν ανήκαν η στρατιωτική, διοικητική και οικονομική οργάνωση και είχε υπό τον έλεγχο του το γραφείο του λογιστηρίου, της αλληλογραφίας, των φόρων, το κτηματολογικό γραφείο, το τηλεγραφείο και το ταχυδρομείο, το γραφείο εισπραξής, το ληξιαρχείο, την εκπαίδευση, τα δημόσια έργα, την αστυνομία, τη χωροφυλακή και το στρατό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν δύο οργανισμοί που ήταν ανεξάρτητοι από την Οθωμανική κυβέρνηση. Το Δημόσιο Χρέος και το Μονοπώλιο του Καπνού. Εκτός από τους τελευταίους δύο οργανισμούς σε όλους τους υπόλοιπους οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν μουσουλμάνοι⁶, ενδεικτικό του ότι, παρά το φιρμάνι του

5. *Salname 1299* (1882), σ. 169. Ο αριθμός των χωριών και των τσιφλικιών ήταν 218 το 1890. Βλ. *Salname 1307* (1890), σ. 30. Οι διαφορές στους αριθμούς οφείλονται στις διοικητικές ανακατατάξεις των συνόρων των καζάδων αυτά τα χρόνια.

6. *Salname 1299* (1882), σ. 130-140, *Salname 1307* (1890), σ. 163-170, *Salname 1320* (1902), σ. 298-308, *Salname 1325* (1907), σ. 340-42. Αν και ο Καφταντζής αναφέρεται σε διοικητικά και δημοτικά συμβούλια στις αρχές του 19^{ου} αι. στις Σέρρες, είναι αδύνατο να υπάρχουν αυτά τα συμβούλια πριν την μεταρρύθμιση του 1871. Πιθανόν να γίνεται σύγχυση με το *muhassillik meclisi* (εισπρακτικό συμβούλιο) που ιδρύθηκε το 1849 στους καζάδες, με σκοπό την υποβοήθηση του έργου των *muhassil* (εισπρακτόρων) και τη

1856 (που θέσπιζε την ισότητα όλων των υπηκόων ανεξαρτήτου θρησκείας), οι μη μουσουλμάνοι ήταν ακόμη εκτός της δημόσιας διοίκησης. Η απουσία των μη μουσουλμάνων από την διοίκηση επιδιώχθηκε να ισοσκελιστεί με την εκλογή τους στα συμβούλια των σαντζακιών και των δήμων.

Οι μεταρρυθμίσεις που άρχισαν το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. άλλαξαν την οργάνωση των πόλεων και την διοίκησή τους, αλλά καθώς δεν υπήρχαν ξεχωριστά κτήρια για το διοικητήριο, το δημαρχείο και το δικαστήριο, η φυσιογνωμία της πόλης των Σερρών δεν άλλαξε πολύ. Μόλις το 1891 άρχισε να κατασκευάζεται το διοικητήριο των Σερρών, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1895 από τον αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη.⁷ Παρ' όλο που ο σκοπός της ανέργεσης αυτού του κτηρίου και παρόμοιων με αυτό όπως εξηγείται στις επετηρίδες, ήταν καθαρά πρακτικός, δηλαδή να συγκεντρωθούν τα γραφεία σε ένα χώρο και να ελαχιστοποιηθούν τα έξοδα για ενοίκια, ο Σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β' θέλησε ουσιαστικά να δείξει με τις κατασκευές αυτές την δύναμη της εξουσίας του και την μεγαλοπρέπειά του.

Στην ιεραρχία του σαντζακιού μετά τον μουτασαρίφη ήταν το διοικητικό συμβούλιο (*Liva İdare Meclisi*) με πρόεδρο τον ίδιο τον μουτασαρίφη και μέλη μόνιμα και αιρετά, που προέρχονταν κυρίως από υψηλές τάξεις ή ήταν θρησκευτικοί ηγέτες. Τα μόνιμα μέλη ήταν ο ναΐπης, ο μουφτής, ο μητροπολίτης, ο λογιστής και ο διευθυντής της αλληλογραφίας. Οι Εβραίοι δεν είχαν εκπρόσωπο στα μόνιμα μέλη του συμβουλίου. Τα αιρετά μέλη αποτελούνταν από δύο μουσουλμάνους και δύο μη μουσουλμάνους και εκλέγονταν για δύο χρόνια.⁸ Οι εκλογές αυτές ήταν στην πραγματικότητα εικονικές. Οι υποψήφιοι ορίζονταν από τους θρησκευτικούς ηγέτες και τους προεστούς και οι εκπρόσωποι αυτοί εκλέγονταν συνήθως για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁹ Η αλληλογραφία και

συλλογή των φόρων της αυτοκρατορίας. Γεώργιος Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της*, Γ' τόμος, Θεσ/νίκη 1996, σ. 238-239.

7. *Salname 1312* (1896) σ. 371 and *Salname 1318* (1900) σ. 461. Ο Παιονίδης σπούδασε στην Γερμανία. Μετά την επιστροφή του στη Θεσ/νίκη εργάστηκε ως αρχιτέκτονας. Σχεδίασε πολλά κτήρια για την ελληνική κοινότητα και επαύλεις πλούσιων Τούρκων στην Θεσ/νίκη. Gilles Veinstein, *Selânik (1850-1918)*, İletişim, İstanbul, 2001. σ. 170.

8. Οι υποψήφιοι καθορίζονταν από την εκλεγμένη επιτροπή του σαντζακιού και εκλέγονταν με ανοιχτή ψηφοφορία. Μετά την ψηφοφορία οι υποψήφιοι με τις περισσότερες ψήφους προτείνονταν στο βαλή από τον μουτασαρίφη και ο βαλής τους διορίζει μέλη του συμβουλίου. Οι εκλέκτορες και οι υποψήφιοι έπρεπε να έχουν κάποιο εισόδημα (τουλάχιστον 500 γρόσια ετησίως) και να πληρώνουν φόρους. Ortaylı, ό.π., σ. 73, 83-84. Çadırcı, ό.π., σ. 268-69. Ναΐπης (naib) = δικαστής του σαντζακιού.

9. Αναφέρονται ορισμένα ονόματα μελών με μακρά θητεία: Χατζή Σουκρού Εφέντης, Αλή Μπέης, Θανασάκη Κοντό, Νούσκα Εφέντης, Κότζα Αστέριο Εφέντης, Δημητρός Εφέντης.

και οι βοηθοί του δεν μπορούσαν να ελεγχθούν από τους πολίτες, οι οποίοι έτσι δεν είχαν καμία παρέμβαση στη διοίκηση και την απονομή της δικαιοσύνης. Εν συντομία ο καδής ήταν ο ισχυρότερος άρχοντας της πόλης, έχοντας ταυτόχρονα όλες τις εξουσίες στα χέρια του, ήταν διοικητής της πόλης (κάτι αντίστοιχο με τον Δήμαρχο), δικαστής, διοικητής της ασφάλειας και επιθεωρητής των βακουφιών. Οι συντεχνίες και οι πολίτες της πόλης ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν ορισμένες δημόσιες υπηρεσίες υπό τις διαταγές και με την επίβλεψη και την οργάνωση πάντα του καδή. Για παράδειγμα οι συντεχνίες της αγοράς ήταν υπεύθυνες για την ασφάλεια και την καθαριότητα στην αγορά, ενώ ο διευθυντής των ταμείων των συντεχνιών και ο έφορος του αβαρίτζ βακουφίου ήταν υπεύθυνοι για την καθαριότητα της πόλης, την αποχέτευση, και τις δημόσιες βρύσες.¹³ Το σύστημα αυτό ίσχυε μέχρι το 1839. Τότε τα καθήκοντα του καδή μεταβιβάστηκαν στον καϊμακάμη και ο καδής είχε μόνο τη δικαστική εξουσία.

Ο δήμος με τη σημερινή του έννοια ιδρύθηκε πρώτη φορά το 1864, με βάση τον καινούργιο νόμο για τις περιφέρειες. Ο πρώτος δήμος συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια το μοντέλο αυτό εξαπλώθηκε σε άλλες πόλεις-λιμάνια της αυτοκρατορίας. Ο πρώτος όμως νόμος που αναφέρεται στην οργάνωση και την διοίκηση των δήμων θεσπίστηκε το 1867, εφαρμόστηκε το 1877 για όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας και ίσχυε μέχρι το 1913. Σύμφωνα με αυτόν το νόμο οι δήμοι ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή και τη συντήρηση των οδών, των παρόδων, των πλατειών, των καλντεριμιών, των βρυσών πόσιμοι νερού και της αποχέτευσης και επιπλέον ήταν υπεύθυνοι να βοηθάνε τους φτωχούς, να φωτίζουν τους δρόμους, να οργανώνουν τα παζάρια, να παίρνουν προφυλάξεις για τις πυρκαγιές και να τις κατασβήνουν. Ο δήμος, που είχε επικεφαλής το δήμαρχο, έπρεπε να έχει επιπλέον, σύμφωνα με το νόμο, έξι αιρετά μέλη δημοτικού συμβουλίου (ένα από τα οποία εκτελούσε χρέη αντιδημάρχου)¹⁴. Ο δήμαρχος έπρεπε να είναι δημόσιος υπάλληλος, αλλά στην πράξη ήταν ένας από τους πρόκριτους της πόλης (esraf). Διοριζόταν από τον μουτσαρίφη και ο διορισμός του επικυρωνόταν από τον βαλή. Τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου, που στην πράξη ο αριθμός τους κυμαινόταν από πέντε έως επτά, εκλέγονταν κάθε δύο χρόνια (Βλέπε πίνακα 1. παραρτήματος). Όλοι οι παραπάνω παρείχαν τις υπηρεσίες τους αφιλοκερδώς. Το συμβούλιο συνεδρίαζε δύο

13. Αβαρίτζ βακούφι (avariz vakfi)=Βακούφι ιδρυόμενο με σκοπό την κάλυψη των δαπανών για συμφορές χωριών ή συνοικιών. M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB, İstanbul, 1983, σ. 114.

14. Ortaylı, ό.π., σ. 176-177, 186-192 και Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, Cambridge Pres, Cambridge, 1977, σ. 94-95.

φορές την εβδομάδα. Τα κύρια εισοδήματα του δήμου προέρχονταν από οικοδομικές άδειες, από φόρους ακινήτων, φόρους λειτουργίας κέντρων διασκέδασης και φόρους για την κατασκευή δρόμων και καλντεριμιών. Τα οικονομικά του δήμου ελέγχονταν από το νομαρχιακό συμβούλιο κάθε τρεις μήνες.¹⁵

Ο δήμος της πόλης των Σερρών ιδρύθηκε πιθανότατα το 1871. Τα αιρετά μέλη του συμβουλίου ήταν τρεις μουσουλμάνοι και τρεις μη μουσουλμάνοι ανάμεσα στους άρχοντες της πόλης και συνήθως ήταν τα ίδια πρόσωπα συνέχεια.¹⁶ Το 1904 δήμαρχος διορίστηκε ο Αχίλ Μπέης για διάστημα δύο ετών. Ο ίδιος ήταν επίσης ο πρόεδρος της επιτροπής δημοσίων έργων και της επιτροπής προσφύγων.¹⁷ Καθώς δεν υπήρχε δημαρχείο τα γραφεία στεγάζονταν σε διάφορα χάνια. Εκτός από τον δήμαρχο και τα μέλη του συμβουλίου εργάζονταν για τον δήμο ένας γραμματέας, ένας γιατρός, ένας εμβολιαστής, ένας ταμίας, ένας γραμματέας του ταμιά και μερικοί δημοτικοί αστυνομικοί.¹⁸

Όπως συνέβαινε και στους δήμους των υπολοίπων πόλεων, ο δήμος των Σερρών δεν λειτουργούσε αντιπροσωπευτικά για τους πολίτες. Οι υπηρεσίες που προσέφερε δεν ήταν οι αναμενόμενες και φυσικά δεν μπορεί να συγκριθεί με τη μορφή και την λειτουργία των σημερινών δήμων. Όλες οι αποφάσεις και οι οικονομικές δραστηριότητες ήταν κάτω από τον έλεγχο του νομαρχιακού συμβουλίου της Θεσσαλονίκης. Όμως παρ' όλους τους περιορισμούς και τα λιγοστά έσοδά του ο δήμος προσέφερε κάποιες υπηρεσίες στην πόλη, όπως η δημιουργία του δημοτικού κήπου που ήταν ένα από τα σημαντικά έργα της πόλης. Επιπλέον κατασκεύασε έναν σκυρόστρωτο δρόμο από το δημοτικό κήπο μέχρι το «Μπεϊλί Γκιολγκέ» και το «Χισάρ Αρκασί», ο οποίος είχε από την πλευρά του ρέματος τοίχο ύψους 1,5 μέτρου. Πιθανότατα πρόκειται για τον σημερινό δρόμο της κοιλάδας των Αγίων Αναργύρων. Επίσης κατασκεύασε τον σκυρόστρωτο δρόμο από το σημερινό διοικητήριο μέχρι το

15. Çadırcı, ό.π., σ. 271-278. Νομαρχιακό συμβούλιο = Vilayet Meclisi.

16. Τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου που δεν ήταν μουσουλμάνοι προέρχονταν από την ελληνική κοινότητα. Για τον κατάλογο των μελών βλ. *Salname 1299* (1882), σ. 134, *Salname 1307*(1886), σ. 163-170, *Salname 1312* (1894), σ. 358- 370 και *Salname 1325* (1907), σ. 342-355.

17. *Salname 1322* (1904), σ. 224. Ο Καφταντζής και ο Τζανακάρης υποθέτουν ότι ο Αχίλ Μπέης ήταν δήμαρχος των Σερρών μεταξύ 1906-1909. Καφταντζής, ό.π., σ. 439 και Βασίλης Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, Έκδοση περιοδικού «Γιατί», Τόμος Β΄, Σέρρας 1995, σ. 59. Παρ' όλα αυτά ο δήμαρχος εκλεγόταν κάθε δύο χρόνια και το 1907 η θέση του δημάρχου ήταν κενή. Υπήρχε αντιδήμαρχος ο οποίος όμως δεν ήταν ο Αχίλ Μπέης. *Salname 1325* (1907), σ. 345.

18. Βλ. *Salname, 1299* (1882) σ. 130-140, *1303* (1886) σ. 351-361, *1313* (1895) σ. 328-339, *1320* (1900) σ. 298-308, *1325* (1907) σ. 342-355.

σταθμό των τρένων (Ιστασιόν τζαντεσί) για να συνδέσει το σταθμό των τρένων με την πόλη και κατασκεύασε καινούργιο βυρσοδεψείο έξω από την πόλη.¹⁹

Η πόλη των Σερρών

Οι επετηρίδες του 19^{ου} αι. περιγράφουν την πόλη των Σερρών με τον ίδιο τρόπο που περιέγραψε ο Εβλία Τσελεμπί την πόλη τον 17^ο αιώνα. Σύμφωνα με αυτές η πόλη βρισκόταν ανάμεσα σε δύο ρέματα, από ανατολικά το ρέμα του Αχμέτ Πασά (ρέμα Αγίων Αναργύρων) και από δυτικά το χείμαρρο του Τσομλέκ Ντερέ. Το κάστρο που βρισκόταν στην Ακρόπολη ήταν ήδη κατεστραμμένο, όπως και τα τείχη του. Η πόλη προμηθευόταν το απαιτούμενο πόσιμο νερό από το ρέμα του Αχμέτ Πασά, το «κεμέρμπεντ» (υδραγωγείο) και από τα «καϊνάρτζα» (δημόσιες βρύσες). Στις όχθες των ρεμάτων και μέσα στην πόλη υπήρχαν πολλά πλατάνια που έκαναν την πόλη δροσερή και ευχάριστη. Σε 15 λεπτά από τα περίχωρα της πόλης, υπήρχαν το «Χισάρ Αρκασί» (πίσω από το κάστρο), το «Μπέιλι Γκιολγκέ» (κιόσκια) και το «Μπελεντιγιέ Μπαχτσεσί» (δημοτικός κήπος, στη σημερινή περιοχή του Τσέλιου), που ήταν εξοχικά μέρη. Ιδιαίτερα γύρω από τα στρατόπεδα υπήρχαν πολλοί κήποι για να πηγαίνουν οι κάτοικοι, οι οποίοι τους ζεστούς μήνες του καλοκαιριού έκαναν διακοπές σε ορεινά μέρη²⁰.

Καθώς οι επετηρίδες δεν αναφέρονται στις συνοικίες της πόλης δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες γι' αυτές. Παρ' όλα αυτά θεωρείται ότι υπήρχαν 58 συνοικίες²¹. Κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει ότι στην πόλη υπάρχουν 10 μη μουσουλμανικές και 30 μουσουλμανικές συνοικίες, σύνολο δηλαδή 40 συνοικίες, ενώ μόλις τους 15^ο και 16^ο αι. ο αριθμός των συνοικιών κυμαίνεται μεταξύ 60 και 72. Αυτά τα δεδομένα δείχνουν ότι το 19^ο αι. ο αριθμός των συνοικιών γίνεται όσος περίπου τον 16^ο αι. Οι μη μουσουλμάνοι έμεναν από παλιά μέσα στα τείχη του κάστρου, το οποίο είχε τότε 4 πύλες, ενώ οι μουσουλμανικές συνοικίες βρισκόνταν έξω από τα τείχη στο νότιο και

19. Ο δήμος κατασκεύασε μία πεντάκρονη βρύση στην αγορά, μπροστά από το επιμελητήριο, μία βρύση στη συνοικία του Ντογάν Μπέη και μία στο Τσομλέκ Ντερέ. Επιδιόρθωσε τις βρύσες των τύμβων του Ισμαήλ Μπέη και του Γιουσούφ Πασά στο Beyler Kabristanı (νεκροταφείο των Μπέηδων). Ο δήμος κατασκεύασε επίσης ένα καλντεράμι στο Abacılar Çarşısı (Αγορά των Αμπατζήδων). Βλ. *Salname 1312* (1894), σ. 371 και *Salname 1313* (1895), σ. 343.

20. *Salname 1299* (1882), σ. 362-366, Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1928, σ. 128-130.

21. Στην πόλη υπήρχαν 35 μουσουλμανικές, 22 χριστιανικές και 2 εβραϊκές συνοικίες. Βλ. Καφαταντζής, ό.π., σ. 270-280.

νοτιοδυτικό μέρος της πόλης.²² Στις επετηρίδες αναφέρεται ότι υπήρχαν 4.416 σπίτια, τα οποία ήταν μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες με κήπους. Μέσα στην πόλη υπήρχαν 20 τζαμιά, 16 μικρά τεμένη (mescit=μικρό τέμενος χωρίς μιναρέ), 21 εκκλησίες και 2 συναγωγές. Το παλαιότερο τζαμί ήταν το «Εσκή τζαμί», το οποίο είχε ένα πύργο με ρολόι. Γύρω από τα τζαμιά και τα τεμένη υπήρχαν 11 μεντρεσέδες (medrese= μουσουλμανικό ιεροσπουδαστήριο) και μία βιβλιοθήκη. Στις μουσουλμανικές συνοικίες υπήρχαν 15 τεκέδες και 8 τύμβοι. Επιπλέον υπήρχαν 3 μαρρέτια (imarət=πτωχοκομείο): της Σελτζούκ Σουλτάν, του Γκαζί Εβρενός Μπέη και του Μπαχαντίν Πασά, τα οποία κατά την περίοδο του ραμαζανιού μοίραζαν φαγητό στους φτωχούς, ενώ επιπλέον το μαρρέτι του Εβρενός Μπέη πρόσφερε το χειμώνα σούπες στους φτωχούς. Τα δύο λουτρά (hamam) που υπήρχαν στο κέντρο της πόλης εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατοίκων.²³ Επίσης υπήρχαν 3 νοσοκομεία, εκ των οποίων ένα ήταν στρατιωτικό, ένα μουσουλμανικό και ένα ελληνικό. Το μουσουλμανικό νοσοκομείο, ονομαζόταν «γκαριμπάν χαστανεσί» (gariban hastanesi=νοσοκομείο των φτωχών). Ιδρύθηκε από το δήμο το 1894 στο σπίτι που δώρισε ο άρχοντας Χατζή Αχμέτ Εφέντης, Βρισκόταν στο υψηλότερο μέρος της πόλης και είχε 13 δωμάτια, 2 σαλόνια και κήπο με πηγάδι. Διέθετε 28 κλίνες και ο ετήσιος προϋπολογισμός (κόστος λειτουργίας) του ήταν 7.700 γρόσια.²⁴ Το ελληνικό νοσοκομείο στην ακρόπολη των Σερρών (σημερινό 3^ο Γυμνάσιο), ιδρύθηκε το 1885, είχε 42 κλίνες και το ετήσιο κόστος λειτουργίας του ήταν 800 οθωμανικές λίρες (περίπου 80.000 γρόσια).²⁵ Στην πόλη υπήρχαν επίσης από το 1882 ταχυδρομείο και τηλεγραφείο, τα οποία εξυπηρετούσαν την επικοινωνία της πόλης με τις άλλες πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και με το εξωτερικό. Για τις επικοινωνίες με το εξωτερικό οι υπεύθυνοι υπάλληλοι ήταν πάντα μη μουσουλμάνοι, πιθανόν επειδή αυτοί γνώριζαν κυρίως

22. Evliya Çelebi, ό.π., σ. 129-130, και βλ. κατάλογος συνοικιών για τον 15^ο και 17^ο αι. Βλ. Evangelia Balta, *Les Vakıfs de Serrés et de sa Région (XVe et XVIe s.)*, F.N.R.S., Athènes, 1995, σ. 257-260, 263-68 και 270-73.

23. *Salname 1299* (1882), σ. 175, *Salname 1312* (1894), σ. 371-372 και *Salname 1318* (1900), σ. 459. Σύμφωνα με τον Katip Çelebi, ο οποίος επισκέφθηκε την πόλη τη δεκαετία του 1650, υπήρχαν 10 μεγάλα τζαμιά, 8 λουτρά, ένα μπεζεστένι και πολλά χάνια και καταστήματα. Βλ. Besim Darkot, "Serez", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, MEB, İstanbul, 1993, σ. 517-518. Ο Evliya Çelebi που επισκέφθηκε την πόλη 10 χρόνια μετά τον Katip Çelebi, μας δίνει λεπτομερειακές πληροφορίες για την πόλη. Σύμφωνα με αυτόν υπήρχαν 91 τζαμιά και μικρά τεμένη, 2 τεκέδες, 5 λουτρά, 2.000 καταστήματα, 17 χάνια, 36 εκκλησίες και 4.000 σπίτια, τα οποία ήταν συνήθως διώροφα, με κεραμοσκεπή και κήπο. Βλ. Evliya Çelebi, ό.π., σ. 128-132.

24. *Salname 1312* (1894), σ. 358 και *Salname 1324* (1906), σ. 444-445.

25. *Salname 1307* (1890), σ. 597, *Salname 1322* (1905), σ. 519. Επίσης βλ. Καφταντζής, ό.π., σ. 354.

ξένες γλώσσες.²⁶ Βασιζόμενοι σε αυτά τα στοιχεία συμπεραίνουμε πως, αν εξαιρέσουμε την αύξηση του πληθυσμού και των συνοικιών και την κατασκευή ορισμένων δημόσιων κτηρίων και οδών, η φυσιογνωμία της πόλης δεν άλλαξε πολύ από το 17^ο αι. που την περιγράφει ο Τσελεμπί.

Ο πληθυσμός των Σερρών και των επαρχιών της

Στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης ο πληθυσμός του σαντζακιού των Σερρών ήταν αμέσως μεγαλύτερος μετά από αυτόν του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης και είχε υψηλή πυκνότητα.²⁷ Ο καζάς των Σερρών, μετά τους καζάδες της Δράμας, του Λαγκαδά και του Νευροκοπίου, ήταν τέταρτος σε πληθυσμό μουσουλμάνων.²⁸ Ο πληθυσμός της πόλης των Σερρών κατά τον 19^ο αι. κυμαινόταν μεταξύ 20 και 30 χιλιάδων, αριθμό που δεν ξεπέρασε ούτε στις αρχές του 20^{ου} αι. Για παράδειγμα, ενώ το 1831 ο πληθυσμός της πόλης των Σερρών ήταν 25.000, το 1886 είχε παραμείνει στα ίδια επίπεδα και το 1893 μειώθηκε στις 21.602.²⁹

Αν και οι επετηρίδες δεν μας παρέχουν αναλυτικά στοιχεία για τον πληθυσμό της πόλης μας δίνουν όμως πληροφορίες για τον πληθυσμό του σαντζακιού των Σερρών και των καζάδων του (βλ. σχεδιάγραμμα 2.). Το 1882 ο πληθυσμός του καζά των Σερρών ήταν 33.767 άνδρες και ο πληθυσμός του σαντζακιού των Σερρών ήταν 134.821 άνδρες (βλ. πίνακα 2. παραρτήματος) από τον οποίο το 61,3% αποτελούσαν οι μη μουσουλμάνοι (Ελληνες, Βούλγαροι, Εβραίοι και χριστιανοί Γύφτοι) και το

26. *Salname 1299* (1882), σ. 175.

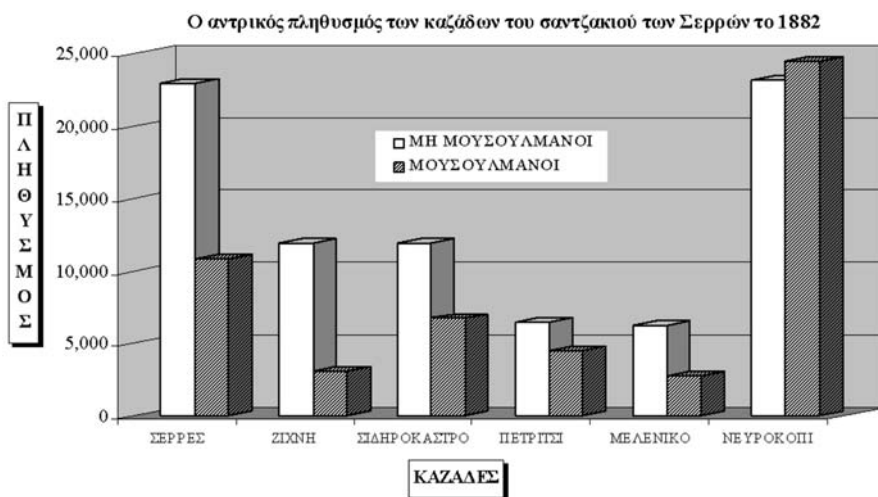
27. Το βιλαέτι της Θεσ/νίκης ήταν περίπου 31.000 τ.χι., με πυκνότητα πληθυσμού κατά μ.ο. για ένα τ.χι. 31 άτομα, ενώ για τις κοιλάδες των Σερρών, της Δράμας και των Γιαννιτσών η πυκνότητα πληθυσμού ήταν 40 άτομα ανά τ.χι. *Salname 1307* (1890), σ. 39. Πριν τους Βαλκανικούς πολέμους ο πληθυσμός στα σαντζάκια της Θεσ/νίκης ήταν: Θεσσαλονίκη 717.624, Σέρρες 461.532, Δράμα 168.759. Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Europe Before and After the Fall of the Empire", *Population History of the Middle East and the Balkans*, ISIS, Istanbul, 2002, σ. 121. Επίσης βλ. Daniel Panzac, "La Population de la Macédonia au XIXe Sicle (1820-1912)", *Population et Santé dans L'Empire Ottoman (XVIII e- XXe s.)*, ISIS, Istanbul, 1995, σ. 165,179.

28. Στο βιλαέτι της Θεσ/νίκης ο ελληνικός πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος στην Κασσάνδρα, την Κατερίνη και τα Γιαννιτσά, ενώ οι Βούλγαροι ήταν στο Κιοπροουλού (Τίτο Βέλες), στο Τίμβες (Γκράντσκο) και το Κιλκίς. Οι Εβραίοι ήταν κυρίως στις περιοχές Θεσσαλονίκης και Σερρών. *Salname 1307* (1890), σ. 30.

29. Ο πληθυσμός της πόλης ήταν 30.000 το 1800, 28.000 το 1854, 25.000 το 1886. Μειώθηκε σε 18.866 το 1913 εξ' αιτίας των Βαλκανικών Πολέμων. Βλ. πίνακα Α. Yerolimpos, "Siroz", *Encyclopedia of Islam*, 2nd Edition, Vol. IX, Brill, Leiden, 2002, σ. 675a. Ο Darkot υποστηρίζει ότι στο τέλος του 19^{ου} αι. ο πληθυσμός της πόλης ήταν περίπου 28.000, υπήρχαν 13.500 μουσουλμάνοι, 13.000 Ελληνες ορθόδοξοι και 1.100 Εβραίοι. Βλ. Darkot, ό.π., σ. 518.

38,7% οι μουσουλμάνοι³⁰.

Σχεδιάγραμμα 2. Ο αντρικός πληθυσμός στο σαντζάκι των Σερρών το 1882

Το 1886 ο πληθυσμός του καζά των Σερρών αυξήθηκε στις 86.235 (συμπεριλαμβανομένων όμως και των γυναικών), γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε μετακίνηση μουσουλμάνων προσφύγων ή στην αναπροσαρμογή των συνόρων του καζά³¹ (βλ. πίνακα 1). Από αυτούς το 37% ήταν μουσουλμάνοι και το 63% μη μουσουλμάνοι. Οι μη μουσουλμάνοι κατά θρησκευτικές κοινότητες ήταν: 30,3% Έλληνες, 26,4% Βούλγαροι, 5,1% Γύφτοι και 1,2% Εβραίοι.³² Την ίδια χρονιά ο πληθυσμός της πόλης ήταν 25.000. Σύμφωνα πάντα με τις επετηρίδες τη χρονιά αυτή στην πόλη υπήρξαν 1.287 γεννήσεις, 2.229 γάμοι και 940 θάνατοι.³³ Το 1890

30. *Salname 1299* (1882), σ. 172

31. Ο ρωσο-οθωμανικός πόλεμος ήταν το 1876/77, η κατοχή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από τους Αμβούργους το 1888 και ο ελληνο-οθωμανικός πόλεμος του 1896/97 είχαν σαν αποτέλεσμα την μετανάστευση μουσουλμάνων από αυτές τις περιοχές στις βαλκανικές οθωμανικές επαρχίες. Ορισμένοι από αυτούς τους πρόσφυγες τοποθετήθηκαν από την Οθωμανική κυβέρνηση στο σαντζάκι των Σερρών. Βλ. Kemal H. Karpat, *Osmanli Modernleşmesi*, İmge, Ankara, 2002, σ. 129.

32. *Salname 1303* (1886), σ. 363. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι όπου αναφέρονται θρησκευτικές κοινότητες νοούνται ως: Έλληνες, οι ορθόδοξοι χριστιανοί που πρόσκεινται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βούλγαροι, οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Βουλγαρικής Εξαρχίας και Γύφτοι, οι χριστιανοί Γύφτοι. Δεν πρόκειται δηλαδή για εθνικό, εθνοτικό ή γλωσσικό διαχωρισμό, καθώς κάτι τέτοιο δεν ενδιέφερε τους Οθωμανούς γραφειοκράτες.

33. Από το σύνολο των γεννήσεων 24 ήταν δίδυμες, 3 ήταν τριδύμες και 24 με νεκρά βρέφη. Από τους θανάτους οι 450 ήταν αντρών και οι 490 γυναικών. *Salname 1303*

ο συνολικός πληθυσμός του σαντζακιού των Σερρών ήταν 341.487, από τους οποίους οι 6.149 ήταν αλλοδαποί, ενώ του καζά των Σερρών κυμαίνονταν μεταξύ 80.000 και 90.000.³⁴

Πίνακας 1. Ο πληθυσμός των θρησκευτικών κοινοτήτων στον καζά των Σερρών το 1886

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΑΝΤΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	18,218	13,722	31,940	37,0
ΕΛΛΗΝΕΣ	13,423	12,722	26,145	30,3
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	11,112	11,673	22,785	26,4
ΓΥΦΤΟΙ	2,270	2,088	4,358	5,1
ΕΒΡΑΙΟΙ	455	552	1,007	1,2
ΣΥΝΟΛΟ	45,478	40,757	86,235	100

Η επετηρίδα του 1892 μας παρέχει λεπτομερειακά δεδομένα για τον πληθυσμό του σαντζακιού, όπως ότι το 39,8% του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι, το 37,6% ήταν Βούλγαροι, το 21,2% Έλληνες και το υπόλοιπο ήταν Εβραίοι, Γύφτοι και προτεστάντες (Βλ. πίνακα 3. παραρτήματος και σχεδιάγραμμα 3). Το 1900 ο πληθυσμός του καζά των Σερρών ήταν 88.577, ενώ μετά από ένα χρόνο αυξήθηκε και έγινε 91.906.³⁵

Σχεδιάγραμμα 3. Ποσοστά των θρησκευτικών κοινοτήτων στο σαντζάκι των Σερρών το 1892.

Δικαιοσύνη και δημόσια τάξη

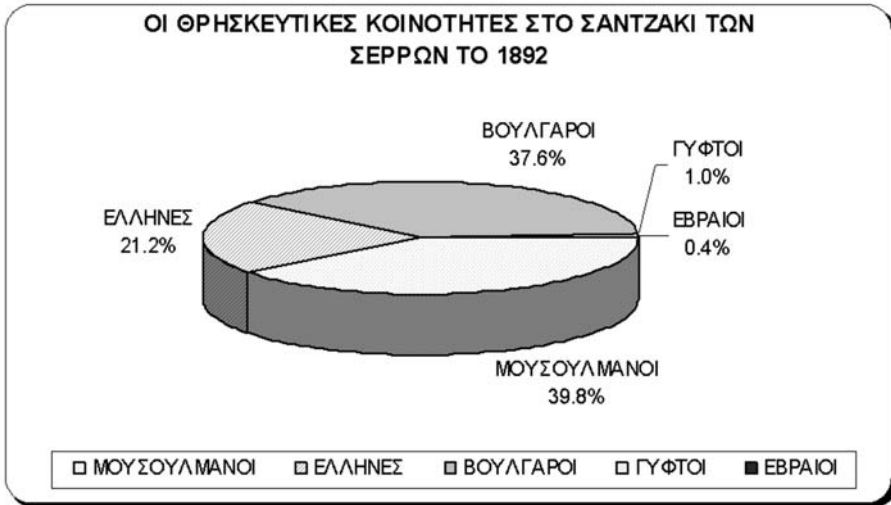
Κατά την περίοδο της μεταρρύθμισης έγιναν πολλές αλλαγές και στο σύστημα απόδοσης της δικαιοσύνης. Οι αμοδιότητες των *Cemaat mahkemeleri*³⁶ που μέχρι τότε εκδίκαζαν όλες τις υποθέσεις, περιορίστηκαν στη διευθέτηση θεμάτων του αστικού μόνου δικαίου. Για να υφίσταται όμως ένα ενοποιημένο σύστημα που θα ρυθμίζει όλες τις υπόλοιπες υποθέσεις, εκτός αυτών που αφορούν τις αστικές, δημιουργήθηκαν «μεικτά» δικαστήρια για όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής

(1886), σ. 363.

34. *Salname 1307* (1890) σ. 39.

35. *Salname 1310* (1892), σ. 202-203, *Salname 1318* (1900), σ. 459, *Salname 1320* (1902), σ. 572.

36. *Cemaat mahkemeleri* ήταν τα δικαστήρια των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων. Το μουσουλμανικό ονομαζόταν ιεροδικείο και είχε επικεφαλής τον ναίτη.

αυτοκρατορίας.³⁷

Το πρώτο νέο δικαστήριο που συστάθηκε ήταν το εμπορικό δικαστήριο (Ticaret Mahkemesi). Υπαγόταν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εμπορίου και έδρευε σε κάθε σαντζάκι. Αποτελούνταν από τον πρόεδρο, δύο μόνιμα και δύο προσωρινά μέλη. Στις Σέρρες τα μέλη ήταν δύο μουσουλμάνοι και δύο μη μουσουλμάνοι. Στο δικαστήριο υπηρέτουσαν επίσης ένας γραμματέας και τέσσερις υπάλληλοι.³⁸

Το 1867 ιδρύθηκε το δεύτερο «μεικτό» δικαστήριο, που αποτελούνταν από το πλημμελειοδικείο (Ceza Mahkemesi) και το πρωτοδικείο (Bidayet Hukuk Mahkemesi) το καθένα από τα οποία είχε έναν πρόεδρο και δύο μέλη. Στις Σέρρες το ένα από τα δύο μέλη του κάθε δικαστηρίου ήταν μη μουσουλμάνος. Εκτός από αυτούς, οι οποίοι έπαιρναν και τις αποφάσεις, το 1882 στις Σέρρες το δικαστήριο αυτό διέθετε και ένα βοηθό εισαγγελέα και 7 υπαλλήλους.³⁹

Στις Σέρρες υπήρχε επιπλέον και εφετείο (Temyiz Divanı) που διεκπεραιώνει τις άλυτες υποθέσεις των Cemaat mahkemeleri και αποτελούνταν από τον πρόεδρο και έξι εκλεγμένα μέλη. Το δικαστικό μέγαρο που περιελάμβανε το πλημμελειοδικείο, το πρωτοδικείο και το εφετείο ονομαζόταν «Αντλιγιέ Νταϊρεσί» (Adliye Dairesi). Επίσης, στην πόλη των Σερρών υπήρχε φυλακή με δύο θαλάμους, μία κλινική πεντάκλινη, ένα χαμάμ και ένα πλυσταριό. Το προσωπικό της φυλακής ήταν ο διευ-

37. Βλ. Çadırcı, ό.π., σ.268 και Ortaylı, ό.π., σ. 84-85.

38. Davison, ό.π., σ. 149-150. Βλ. τον κατάλογο των μελών του δημοτικού συμβουλίου και τους δημοσίους υπαλλήλους στο *Salname 1299* (1882) σ. 130-140, 1307 (1886) σ. 163-170, 1313 (1895) σ. 328-339, 1235(1907) σ. 342-355.

39. *Salname 1299* (1882) σ. 130-140.

θυντής της, ένας γιατρός, δύο δεσμοφύλακες και 10 αστυνομικοί.⁴⁰

Το εκπαιδευτικό σύστημα

Μέχρι την περίοδο της μεταρρύθμισης η δημόσια εκπαίδευση είχε θρησκευτικό χαρακτήρα. Το 1864 ιδρύθηκε το εκπαιδευτικό συμβούλιο και διορίστηκε σε κάθε νομό ένας διευθυντής εκπαίδευσης. Το 1869 με τον εκπαιδευτικό νόμο όλα τα σχολεία της αυτοκρατορίας χωρίστηκαν στις εξής κατηγορίες: «ιπτινταντιγιέ» (προκαταρκτικό σχολείο), «ρουστιγιέ» (αστική σχολή, ημιγυμνάσιο), «ινταντιγιέ» (γυμνάσιο), «σουλτάνι» (αυτοκρατορικό λύκειο) και «νταρουλφουνούν» (πανεπιστήμιο). Εκτός από αυτά υπήρχαν και οι μεντρεσέδες⁴¹. Οι αλλοδαποί και οι μη μουσουλμάνοι μπορούσαν να ανοίξουν τα δικά τους σχολεία σύμφωνα με αυτές τις κατηγορίες και τους ακόλουθους περιορισμούς: σε κάθε χωριό ή συνοικία μπορούσαν να υπάρχουν μόνο προκαταρκτικά σχολεία, σε κάθε πόλη με 500 σπίτια μπορούσε κάθε θρησκευτική κοινότητα να έχει και αστική σχολή και κάθε πόλη με 1.000 σπίτια μπορούσε να έχει επιπλέον και γυμνάσιο, ενώ αυτοκρατορικά λύκεια υπήρχαν μόνο στην πρωτεύουσα του νομού και πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη. Τα προκαταρκτικά σχολεία και οι αστικές σχολές ήταν διαφορετικά για κάθε θρησκευτική κοινότητα, ενώ τα υπόλοιπα σχολεία ήταν μεικτά.⁴² Φυσικά την εποχή εκείνη τα σχολεία ήταν διαφορετικά για αγόρια και κορίτσια. Μεταξύ του 1869 και 1876 υπήρχαν 287 αστικές σχολές στην Οθωμανική αυτοκρατορία, από τις οποίες οι 163 ήταν στα Βαλκάνια, αριθμός ιδιαίτερα αυξημένος σε σχέση με το πληθυσμό που κατοικούσε στην περιοχή αυτή και την υπόλοιπη αυτοκρατορία.⁴³ Το γεγονός αυτό οφείλεται πιθανότατα στην παρουσία μη μουσουλμάνων στην περιοχή αυτή, οι οποίοι ήταν περισσότερο δεκτικοί στον εκσυγχρονισμό και έδιναν μεγαλύτερη βαρύτητα στη μόρφωση.

Όπως προκύπτει από τις επετηρίδες οι Σέρρες ήταν πόλη με ανεπτυγμένο εκπαιδευτικό σύστημα. Το 1882 υπήρχε στις Σέρρες μία αστική σχολή με 5 δασκάλους και 330 μαθητές.⁴⁴ Το 1886 ιδρύθηκε το Ελληνικό

40. Το 1886 ο αριθμός των κρατουμένων ήταν 86 στη φυλακή της πόλης. Από αυτούς 66 αφέθηκαν ελεύθεροι και 21 μεταφέρθηκαν στη Θεσ/νίκη. Βλ. *Salname 1303* (1886), σ. 36.

41. Στην πόλη των Σερρών από το 1882 έως το 1907 λειτουργούσαν 11 μεντρεσές. Βλ. *Salname 1299* (1882), σ. 175.

42. Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, C. I, MEB Yayn., Istanbul, 1999, s. 454-455 and Çadırcı, ό.π., σ. 289.

43. R. Ward-D. Rustow, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1964, σ. 214-21

44. *Salname 1299* (1882), σ. 169.

Γυμνάσιο, το οποίο είχε 7 δασκάλους και 252 μαθητές. Την ίδια χρονιά στον καζά των Σερρών υπήρχαν 97 προκαταρκτικά σχολεία (43 μουσουλμανικά, 50 ελληνικά, 2 βουλγαρικά και 2 εβραϊκά. Από αυτά τα 7 ήταν θηλέων και μάλιστα τα 2 ελληνικά), 4 αστικές σχολές (3 από τις οποίες ήταν ελληνικές και η άλλη μουσουλμανική).⁴⁵ Το 1890 στην πόλη των Σερρών λειτουργούσαν δύο αστικές σχολές και 10 προκαταρκτικά σχολεία. Αυτή τη χρονιά υπήρχαν συνολικά στην πόλη των Σερρών 50 δάσκαλοι και 800 μαθητές όλων των κατηγοριών.⁴⁶ Το 1892 λειτούργησε για πρώτη φορά στην πόλη σχολή (γυμνάσιο) δημόσιας διοίκησης για τη μόρφωση των μελλοντικών δημοσίων υπαλλήλων (Mülkiye İdadisi), με έναν διευθυντή και 14 δασκάλους. Το 1900 λειτουργούσαν στην πόλη των Σερρών συνολικά 23 σχολεία όλων των κατηγοριών: 14 μουσουλμανικά και 9 μη μουσουλμανικά.⁴⁷

Το 1890 υπήρχε στην πόλη των Σερρών μία βιβλιοθήκη που ιδρύθηκε από τον άρχοντα Αχμέτ Αγά, με 2.000 βιβλία, από τα οποία τα 1.500 ήταν χειρόγραφα και τα 500 ήταν τυπωμένα και λειτουργούσε καθημερινά εκτός Παρασκευής. Αυτή τη χρονιά στο νομό Θεσσαλονίκης υπήρχαν 7 βιβλιοθήκες, δύο ήταν στην Καβάλα και τέσσερις στην Θεσσαλονίκη. Επίσης στις Σέρρες υπήρχε την ίδια χρονιά ένα τυπογραφείο που μπορούσε να τυπώνει σε διαφορετικές γλώσσες.⁴⁸

Η οικονομική ζωή στις Σέρρες

Στις Σέρρες το κέντρο των εμπορικών και οικονομικών δραστηριοτήτων ήταν το μπεξεστένι, όπως άλλωστε συνέβαινε και στις άλλες οικονομικά ισχυρές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στις αγορές που υπήρχαν γύρω από το μπεξεστένι (ορτά τσαρσί, ουζούν τσαρσί και τερεκέ παζάρ) υπήρχαν το 1882 περίπου 1.300 μικρά και 174 μεγάλα καταστήματα. Κοντά σε αυτές τις αγορές υπήρχαν 69 χάνια και στις συνοικίες τριγύρω 25 φούρνοι και ένα βυρσοδεψείο που μεταφέρθηκε αργότερα εκτός πόλης.⁴⁹ Τα δεδομένα αυτά αποδεικνύουν ότι οι Σέρρες

45. Τα μουσουλμανικά σχολεία είχαν 55 δασκάλους και 1.051 μαθητές, τα ελληνικά είχαν 55 δασκάλους και 2375 μαθητές, τα βουλγαρικά είχαν 5 δασκάλους και 238 μαθητές και τα εβραϊκά 3 δασκάλους και 130 μαθητές. *Salname 1303* (1882), σ. 373.

46. *Salname 1307* (1890), σ. 162

47. *Salname 1310* (1892) σ. 142 και *Salname 1318* (1900), σ. 461, 577. Το 1897 Στο βιλαέτι της Θεσ/νίκης υπήρχαν 1.075 προκαταρκτικά σχολεία με 37.624 μαθητές, 15 αστικές σχολές με 1.125 μαθητές και 3 γυμνάσια με 338 μαθητές. Tenvfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı: 1897*, DİE, Ankara, 1997, σ. 142.

48. *Salname 1307* (1890), σ. 162. Στο βιλαέτι της Θεσ/νίκης υπήρχαν 18 τυπογραφεία, ένα στις Σέρρες, ένα στην Καβάλα και 16 στη Θεσ/νίκη. *Salname 1322* (1905), σ. 519

49. Βλ. *Salname 1299* (1882), σ. 175, *Salname 1307* (1890), σ. 162 και *Salname 1312*

ήταν σημαντικό οικονομικό κέντρο της περιοχής και οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο.

Δίπλα στα ρέματα της πόλης υπήρχαν 25 νερόμυλοι και 5 βιοτεχνίες αλευριού (μύλοι που λειτουργούσαν με ατμομηχανή). Όλοι αυτοί οι μύλοι επεξεργάζονταν το σιτάρι της κοιλάδας των Σερρών και παρήγαγαν 13.750 κιλά αλεύρι την ημέρα⁵⁰. Στις περιοχές Αχμέτ Πασά, Κιορ Καπί (περιοχή κοντά στο μετόχι του Τιμίου Προδρόμου) και στο χάνι του Χατζή Αστέριο υπήρχαν 4 βιοτεχνίες βαμβακιού, που δούλευαν με ατμομηχανή. Οι δύο από αυτές δεν λειτουργούσαν, η μία άλλοτε λειτουργούσε για βαμβάκι και άλλοτε για αλεύρι και η τελευταία λειτουργούσε με δέκα εργάτες και μία μηχανή 12 ίππων.⁵¹

Εκτός από αυτές τις βιοτεχνίες αλευριού και βαμβακιού το 1886 υπήρχαν στην πόλη των Σερρών 101 υφαντήρια, 6 από τα οποία κατασκεύαζαν πετσέτες, 80 ήταν για αλατζά και 15 για άλλα απλά υφάσματα. Στα υφαντήρια για τις πετσέτες δούλευαν 30 εργάτες και παρήγαγαν 6.000 πετσέτες το χρόνο, με συνολική αξία προϊόντος 30.000 γρόσια. Στους αλατζάδες δούλευαν 120 εργάτες και παρήγαγαν 24.000 τόπια αλατζά το χρόνο, που άξιζαν 312.000 γρόσια, ενώ στα απλά υφάσματα δούλευαν 15 γυναίκες και 15 άντρες και παρήγαγαν 3.750 μέτρα υφάσματος ανά έτος το οποίο άξιζε 75.000 γρόσια. Επιπλέον, υπήρχαν 15 αργαλειοί για ψάθες, στους οποίους εργάζονταν 150 εργάτες και παρήγαγαν ετησίως 45.000 ψάθες αξίας 135.000 γροσιών. Τα προϊόντα αυτά απορροφούνταν από την αγορά του σαντζακιού των Σερρών και δεν ήταν τόσο καλά ποιοτικώς ώστε να συγκριθούν με τα προϊόντα της Θεσσαλονίκης.⁵²

Ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά γεγονότα στην πόλη των Σερρών ήταν η εμποροπανηγύρη (Kervan Panayiri), η οποία διεξαγόταν την πρώτη εβδομάδα του Φεβρουαρίου και διαρκούσε 22 μέρες. Ήταν ένα από τα μεγαλύτερα πανηγύρια στην περιοχή έως το τέλος του 19^{ου} αι., οπότε και έχασε τη σημαντικότητά του. Τα χρήματα που συναλλάσσονταν σε αυτό το παζάρι ήταν 40.000-50.000 οθωμανικές λίρες. Στο σαντζάκι των Σερρών εκτός από αυτό το πανηγύρι υπήρχαν άλλα 4 ακόμη, 2 στο Νευροκόπι, 1 στο Μελένικο και 1 στο Πετρίτσι.⁵³ Αυτού

(1894), σ. 358.

50. *Salname 1313* (1895), σ. 343.

51. *Salname 1303* (1886), σ. 362.

52. ό.π., σ. 365. Αλατζά παρήγαγε και η Νιγρίτα. *Salname 1299* (1882), σ. 307.

53. Το 1882 αυτό το πανηγύρι ξεκίνησε 7 Φεβρουαρίου και διήρκησε 13 μέρες. *Salname 1299* (1882), σ. 179. Το 1897 ξεκίνησε 8 Φεβρουαρίου και συνεχίστηκε για 22 ημέρες. *Salname 1315* (1897), σ. 93. Το 1886 είχε διάρκεια 40 ημέρες. *Salname 1303* (1886), σ. 8. Το συγκεκριμένο πανηγύρι ήταν ένα από τα σημαντικότερα στα Βαλκάνια

του είδους τα πανηγύρια ήταν σημαντικά για την πώληση και την προώθηση των τοπικών προϊόντων, ορισμένα από τα οποία εξάγονταν σε άλλες περιοχές μέσω του σιδηροδρόμου (λειτούργησε το 1896) και των λιμανιών.⁵⁴

Αγροτικά προϊόντα της κοιλάδας των Σερρών

Η κοιλάδα των Σερρών που αρδεύεται από τον ποταμό Στρυμόνα, ήταν σημαντικό κέντρο παραγωγής αγροτικών προϊόντων του νομού Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τις επετηρίδες του 1886 στον καζά των Σερρών καλλιεργούνταν 163.000 στρέμματα με σιτηρά κάθε χρόνο, που αποτελούσαν τα μισά της καλλιεργήσιμης έκτασης, λόγω της αγρανάπαυσης που εφαρμοζόταν συστηματικά την εποχή εκείνη. Από την έκταση αυτή 51.000 στρέμματα καλλιεργούνταν με κριθάρι, 47.000 στρ. με σιτάρι, 32.000 στρ. Με καλαμπόκι, 28.700 στρ. με σίκαλη, 2.500 στρ. με βρώμη και 1.600 στρ. με κεχρί. Οι αποδόσεις κατά στρέμμα ήταν περίπου 300 κιλά για το κριθάρι, 200 κιλά για το σιτάρι, 350 κιλά για το καλαμπόκι, 150 κιλά για τη σίκαλη, 200 κιλά για τη βρώμη και 300 κιλά για το κεχρί. Οι τιμές των προϊόντων αυτών ανά τόνο ήταν περίπου 289 γρόσια για το κριθάρι, 600 γρόσια για το σιτάρι, 400 γρόσια για το καλαμπόκι, 400 γρόσια για τη σίκαλη, 200 γρόσια για τη βρώμη και 400 γρόσια για το κεχρί. Εκτός από αυτά καλλιεργούνταν επίσης σε μικρή έκταση νέα προϊόντα για την περιοχή όπως, φασόλια, πατάτες, λινάρι και ρύζι.⁵⁵

Η περιοχή του καζά των Σερρών έπαιξε σημαντικό ρόλο στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων που προοριζόνταν για βιομηχανική χρήση όπως ο καπνός, το βαμβάκι, το σουσάμι, το αφιόνι, οι μεταξοσκώληκες, και τα αμπέλια. Ο καπνός καλλιεργούνταν σε μία έκταση 1.600 στρεμμάτων και η απόδοση κατά στρέμμα ήταν 103 κιλά, ενώ ένα κιλό ξηρού προϊόντος κόστιζε 6-8 γρόσια. Φαίνεται ότι κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. η παραγωγή καπνού στην περιοχή μειώθηκε εξ' αιτίας της αντικατάστασής της καλλιέργειας με το βαμβάκι. Αυτό συνέβη επειδή αυξήθηκε η ζήτηση του βαμβακιού στην Ευρώπη λόγω του εμφυλίου πολέμου της Αμερικής, η οποία δεν μπορούσε πλέον να εφοδιάσει την περιοχή με το απαιτούμενο βαμβάκι, όπως έκανε πριν τον πόλεμο. Το

μετά το πανηγύρι του Uzuncaabad και συμμετείχαν ντόπιοι και ξένοι έμποροι. Πολλοί Αυστριακοί και Ρώσοι έμποροι το επισκέφθηκαν κατά το 1834 και το 1835. Για την κάθε χρονιά οι φόροι που συλλέχθηκαν από τους εμπόρους του πανηγυριού ήταν περίπου 44.140 γρόσια. Βλ. Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, σ. 69-73.

54. *Salname 1322* (1905), σ. 361.

55. *Salname 1303* (1886), σ. 369-73. και *Salname 1307* (1890), σ. 48-53.

βαμβάκι καλλιεργούνταν σε έκταση 20.000 στρεμμάτων, η απόδοση ανά στρέμμα ήταν 65 κιλά και η τιμή ανά κιλό ήταν 4 γρόσια. Το σουσάμι καλλιεργούνταν σε 6.500 στρέμματα και προοριζόταν για παραγωγή λαδιού. Ένα επίσης νέο βιομηχανικό προϊόν για την περιοχή ήταν το αφιόνι που κάλυπτε μία έκταση 3.000 στρεμμάτων. Η απόδοσή του ανά στρέμμα ήταν περίπου 2 έως 2,5 κιλά και η τιμή του ήταν 155 γρόσια ανά κιλό, γεγονός που έστρεψε πολλούς αγρότες στην καλλιέργειά του. Επιπλέον αξιοσημείωτη είναι και η εκτροφή μεταξοσκώληκα στην περιοχή. Κάθε χρόνο εκτρέφονταν μεταξοσκώληκες που προέρχονταν από 17 κιλά μεταξόσπορου, ενώ ένα κιλό κουκούλια κόστιζε περίπου 9 γρόσια. Πιθανότατα τα κουκούλια αυτά εξάγονταν σε άλλες περιοχές, γιατί δεν καταγράφονται μέρη επεξεργασίας τους στην περιοχή των Σερρών. Μία άλλη κερδοφόρα απασχόληση ήταν η παραγωγή κρασιού. Οι αμπελώνες κάλυπταν μία έκταση 2.500 στρεμμάτων και η παραγωγή τους ανά στρέμμα ήταν 640 κιλά σταφύλια, ενώ παράγονταν ετησίως 900 τόνοι κρασιού.⁵⁶ Εκτός από τα αγροτικά προϊόντα σημαντικό ρόλο στην περιοχή των Σερρών έπαιξε και η κτηνοτροφία, καθώς η Μακεδονία ήταν υπεύθυνη για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης με κρέας και σιτηρά. Γι' αυτό το λόγο ο κρατικός έλεγχος στα προϊόντα αυτά ήταν πολύ αυστηρός. Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα των επετηρίδων στον καζά των Σερρών καταγράφονται 74.280 βοοειδή, 367.000 αιγοπρόβατα, 24.100 υποζύγια, 150 καμήλες, 5.000 χοίροι και 3.000 κυψέλες μελισσών.⁵⁷

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που ανέκυσαν από τις επετηρίδες του νομού Θεσσαλονίκης, η πόλη των Σερρών ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη στην περιοχή, από οικονομικής και πληθυσμιακής άποψης, στο τέλος του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου}. Καθώς ήταν η πρωτεύουσα ενός μεγάλου σαντζακιού, διέπονταν από την σύγχρονη διοικητική, δικαστική, εκπαιδευτική και στρατιωτική οργάνωση της μεταρρυθμιστικής περιόδου που αποσκοπούσε στην διευκόλυνση του κεντρικού έλεγχου. Επιπλέον, ήταν σημαντικό οικονομικό κέντρο με την εύφορη κοιλάδα να παράγει διαφορετικά αγροτικά προϊόντα, όπως βαμβάκι, καπνό, σουσάμι, όπιο και άλλα βιομηχανικά προϊόντα, όπως αλεύρι, υφάσματα, δέρματα. Εν κατακλείδι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι Σέρρες ήταν για την περιοχή μία από τις πιο αξιόλογες πόλεις με πολυεθνικό χαρακτήρα αποτελούμενο από Τούρκους, Έλληνες, Βούλγαρους, Εβραίους και Γύφτους και με έντονη οικονομική δραστηριότητα μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους.

56. Βλ. για λεπτομέρειες Salname 1303 (1886), σ. 369-73

57. Βλ. ό.π.

Πίνακας 2. Ο αντρικός πληθυσμός των καζάδων του σαντζακιού των Σερρών το 1882

ΚΑΖΑΔΕΣ	ΜΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ
ΣΕΡΡΕΣ	22,998	10,769	33,767
ΖΙΧΝΗ	11,939	3,050	14,989
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ	11,863	6,704	18,567
ΠΕΤΡΙΤΣΙ	6,480	4,461	10,941
ΜΕΛΕΝΙΚΟ	6,191	2,686	8,877
ΝΕΥΡΟΚΟΠΙ	23,204	24,476	47,680
ΡΑΖΛΟΚ*			
ΑΝΩ ΤΖΟΥΜΑΓΙΑ*			
ΣΥΝΟΛΟ	82,675	52,146	134,821

* Δεν υπάρχουν στοιχεία γι' αυτούς τους καζάδες

Πίνακας 3. Ο πληθυσμὸς τοῦ σανατορίου τῶν Σερρών το 1892

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΝΤΟΠΙΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ				ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ			
	ΑΝΤΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	ΑΝΤΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	67,734	65,724	133,458	39.7	2,050	477	2,527	46.0
ΕΛΛΗΝΕΣ	35,672	34,890	70,562	21.0	1,584	183	1,767	32.1
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	65,894	61,335	127,229	37.8	912	264	1,176	21.4
ΓΥΦΤΟΙ	1,820	1,742	3,562	1.1	1	0	1	0.0
ΕΒΡΑΙΟΙ	651	675	1,326	0.4	17	0	17	0.3
ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΕΣ	158	160	318	0.1	0	0	0	0.0
ΑΡΜΕΝΙΟΙ	0	0	0	0.0	5	5	10	0.2
ΣΥΝΟΛΟ	171,929	164,526	336,455	100.0	4,569	929	5,498	100.0

Πολιτικός χάρτης του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης το 1890

